

اقتباس مفاهیم قرآنی در مقتل‌های نسخه‌خطی صحیفه‌قاصریه و انعکاس آن بر پرده‌خوانی قاجاری

چکیده

صحیفه‌قاصریه اثر قاصر کرمانی از شاعر عصر بازگشت ادبی است. این نسخه‌خطی شامل پنج مقتل در رویدادهای کربلا و در چهار هزار بیت سروده شده است. یکی از رایج‌ترین شیوه‌های بهره‌گیری از آیات قرآن کریم در شعر، اقتباس و انواع آن است. قاصر کرمانی در صحیفه‌خود از آیات قرآن کریم، بهره‌جسته است. او در استفاده از آیات قرآنی زیاده‌روی نمی‌کند، و همواره جانب اعتدال را نگه می‌دارد. از سوی دیگر، او آیات را برای اثبات مدعای خویش به‌کار می‌گیرد. با مطالعه صحیفه‌قاصریه می‌توان به میزان دانش و تسلط قاصر کرمانی به آیات قرآن کریم پی برد. پژوهش حاضر تلاش دارد تا با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر ابزار کتابخانه‌ای به این سوؤل پاسخ دهد که کدام یک از اقسام اقتباس در صحیفه‌قاصریه، کارکرد و بسامد بیشتری دارد؟ مضامین قرآنی و مقتل‌نویسی چه بازتابی در پرده‌خوانی دوره قاجار داشته است؟ براساس نتایج تحقیق، قاصر کرمانی در صحیفه‌قاصریه اغلب از معنی و مضمون آیات قرآن کریم بهره گرفته است. اقتباس وی از قرآن کریم نوعی اقتباس آزاد و غیرمستقیم محسوب می‌شود؛ این امر دال بر توانایی و انس و الفت شاعر با قرآن کریم است و چنین اقتباسی را باید اقتباس خلاق نامید. بررسی مضامین پرده‌خوانی دوره قاجاری نیز حاکی از امتداد کاربست مفاهیم قرآنی در این هنر است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مفاهیم قرآنی در مقتل‌های نسخه‌خطی صحیفه‌قاصریه.
۲. بررسی مقتل‌های نسخه‌خطی صحیفه‌قاصریه بر پرده‌خوانی قاجاری.

سوالات پژوهش:

۱. مفاهیم قرآنی در مقتل‌های نسخه‌خطی صحیفه‌قاصریه چه جایگاهی داشته است؟
 ۲. مضامین قرآنی و مقتل‌های صحیفه‌قاصریه چه بازتابی بر پرده‌خوانی قاجاری داشته است؟
- کلیدواژه‌ها:** مفاهیم قرآنی، مقتل، صحیفه‌قاصریه، پرده‌خوانی قاجاری.

مقدمه

درک سروده‌های بسیاری از شاعران مسلمان زبان فارسی، بدون شناختن مایه‌های قرآنی شعر آنان میسر نیست. قرآن برای مسلمانان همواره سرچشمه الهام و بزرگ‌ترین مکتب برای پرورش مؤمنان و جویندگان حقیقت بوده است. ظاهر و باطن قرآن، سرشار از زیبایی‌ها و رازهایی است که به فراخور استعداد و فهم متوسلان بدان، رخ می‌نماید. یکی از مهم‌ترین ساحت‌های دین و قرآن، ساحت ادبی است. دین، قرآن کریم و ادبیات ارتباط تنگاتنگ و گسترده با هم دارند. شاعران، برای بیان یافته‌های خود، از کلام قرآن کریم شاهدانی آورده‌اند که جلوه آن در آیین شعر متجلی است. عرفا برای این که بر میزان اثرگذاری حکایات و قصص و حکایات بیفزایند، آن را با آیات و اشارات قرآنی می‌آراستند تا برجسته‌تری و آموزشی آن بیفزایند.

قاصر کرمانی نیمه اول قرن چهاردهم قمری است که اشعار او، با الهام از قرآن کریم، ارزش والایی یافته است. بررسی پرتوها و اشارات قرآنی در صحیفه او کمک می‌کند تا روند شکل‌گیری زبان اشارات قرآنی در ادب فارسی را بهتر دریافت و شناخته شود. تأثیر قرآنی در حوزه اقتباس‌های مستقیم و اقتباس‌های غیرمستقیم جای می‌گیرد که هر کدام، خود دارای انواعی است. یکی از مهم‌ترین ساحت‌های دین و قرآن کریم، ساحت ادبی آن است. دین، قرآن کریم و ادبیات ارتباط تنگاتنگ و گسترده با هم دارند و بحث اقتباس و اشارات قرآنی یکی از مهم‌ترین مباحث در حوزه مطالعات متون ادبی به‌شمار می‌آید.

بررسی پیشینه پژوهش حاضر حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به‌رشته تحریر درنیامده است. اما برخی از مقالات منتشر شده در زمینه اقتباس در متون ادبی، به ترتیب سال نشر به شرح زیر است: خاوری، در سال (۱۳۸۳) مقاله‌ای با عنوان «از واژه به مفهوم: اقتباس یا ترجمه ادبی» را در پژوهش زبان‌های خارجی چاپ کرد. در این مقاله آمده است که در ترجمه بسیاری از آثار ادبی، از جمله نوشته‌های شکسپیر، مترجم در برگردان واژه‌ها معنا را حفظ می‌کند، ولی برای حفظ زیبایی کلام نویسنده، همیشه با متن در کشمکش است. محمودی، در سال (۱۳۸۹) مقاله‌ای با عنوان «اقتباس و تضمین آیات قرآن در تاریخ جهانگشای جوینی» در مجله مطالعات قرآنی فدک چاپ کرد. یکی از مواردی که در این نوشته مورد توجه قرار گرفته جایگاه دستوری آیات قرآن در جملات است. از این منظر، آیات قرآن به‌عنوان رکن تکمیل‌کننده جمله از جهت دستوری گاه نقش مفعول، مضاف‌الیه، صفت، مسند و مانند آن را ایفا می‌کنند. در این اثر، نویسنده به‌گونه‌ای هنرمندانه از آیات قرآن از سویی برای غنای معنایی و از سوی دیگر به منظور زیباسازی فضای کلام و نمایاندن هنر نویسندگی استفاده کرده است.

صباغی، در سال (۱۳۹۴) مقاله‌ای با عنوان «نقد و بررسی اقتباس از قرآن با نگاه بلاغی». در مجله پژوهش‌های ادبی قرآنی چاپ کرد. این گفتار به بررسی و تحلیل اقتباس‌های قرآنی از دیدگاه بلاغت سنتی و نظریه‌های ادبی جدید می‌پردازد. نتیجه این جستار، بیانگر آن است که اقتباس براساس بلاغت سنتی، گاهی نوعی آرایه و جلوه تأثیرپذیری از قرآن و حدیث و گاه نوعی سرقت ادبی قلمداد شده است و بحث و بررسی پیرامون آن به فراموشی سپرده شده است، اما براساس نظریه بینامتنی و بدخوانی خلاق اقتباس نوعی تکنیک و هنر سازه است که اگر با خوانش خلاقانه سخنوران توأم شود و بخش مقتبس در بافت جدید به جا و خوش بنشیند، جلوه‌ای از توانایی هنرمند در احضار متن پیشین است و نه تنها از مقوله سرقات ادبی نیست، بلکه یکی از نموده‌های برجسته توانایی هنرمند در بافت گردانی است.

عالی محمودی، نوریان و فشارکی، در سال (۱۳۹۶) مقاله‌ای با عنوان «بررسی تلمیح و اقتباس مضامین قرآنی و احادیث نبوی در مثنوی نهم‌سپهر امیر خسرو دهلوی» در مجله فنون ادبی منتشر کردند. این مقاله با هدف معرفی ابعاد

قرآنی مثنوی نه سپهر امیر خسرو دهلوی و آشنایی علاقه‌مندان با آثار ادبی الهام‌گرفته از وحی الهی و احادیث نبوی فراهم آمده است.

تاکنون در باره قاصر کرمانی مقاله یا کتابی منتشر نشده، اما در چند اثر اشاره‌ای کوتاه به نام صحیفه قاصریه شده است که به ترتیب سال نشر به شرح زیر است: دانش پژوه، در کتاب فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که در سال ۱۳۴۸ توسط دانشگاه تهران منتشر شد، نام این اثر را ذکر کرده است. رامرد و همکاران در سال ۱۳۹۲، مقاله‌ای را با عنوان «منظومه‌های حماسی عاشورایی مقامات حسینی منشی بمرودی و نسخه‌های خطی آن» در مجله پیام بهارستان منتشر کردند، در این مقاله اشاره‌ای کوتاه-در حد دو سه سطر- به صحیفه قاصریه شده است. زرنگ و همکاران، در مقاله «ذکر حسین (ع) در حماسه‌های دینی با نگاهی به حمله حیدری راجی کرمانی» که در سال ۱۳۹۸ در مجله زیبایی‌شناسی ادبی دانشگاه آزاد اراک چاپ کردند. اشاره‌ای کوتاه-در حد یک سطر- به نام صحیفه قاصریه داشتند. روش تحقیق در پژوهش حاضر توصیفی و به شیوه تحلیل محتواست.

نتیجه‌گیری

قاصر کرمانی در صحیفه دینی خویش، از آیات قرآن کریم هم در معنا و مفهوم و هم در جهت آراستگی کلام و لفظ بهره گرفته است. این استفاده از آیات قرآنی، همچون دیگر آراستگی‌های کلام که در شعر این شاعر و شیوه بیان، به زیبایی و به دور از تکلف و تصنع آورده شده، گاه به صورت اقتباس مستقیم و گاه با اشاره و به صورت غیرمستقیم و اقتباس خلاق و برداشت آزاد آورده می‌شود؛ گاه آن چنان در بطن و عمق کلام فرومی‌رود که با زبان درآمیخته، به طوری که مخاطب بدون مراجعه به معنا تشخیص نخواهد داد که در آنچه خوانده و به سادگی از آن گذشته به شکل‌های پنهان از کلام قرآن کریم استفاده شده است. آوردن مضامین آیات قرآنی از جهتی، هنر شاعری قاصر کرمانی و ابداعات و نوآوری‌های او را در شعر نشان می‌دهد. از جهت دیگر، نشان از آگاهی و تسلط فراوان او به قرآن کریم دارد که گاه حتی از کلمه قرآنی نیز در جملات عادی استفاده کرده و در اصطلاح «ترکیبی قرآنی» می‌آفریند. همچنین قاصر کرمانی تلاش می‌کنند که در کمترین کلام، بیشترین معنا را بیاورند. استفاده از آیات کمک می‌کند که معنا، زودتر و راحت‌تر به مخاطب تفهیم شود و به ظاهر کلام نیز آراستگی می‌بخشد. مهم‌ترین موضوعات قرآنی که قاصر کرمانی در صحیفه خود بدان پرداخته عبارت است از: قیامت و مرگ‌اندیشی، داستان انبیاء، کارکردهای صفات حسنی الهی و ... به طور کلی، مطالعه ابیات قرآنی سرور و حظی وصف‌ناپذیر به مخاطب می‌بخشد که می‌تواند راهنمای مسیر زندگی او باشد. هم چنین موجبات آگاهی دینی و قرآنی مخاطب را فراهم می‌آورند. علاوه بر موارد مذکور، بسامد کارکرد استفاده از آیات قرآن کریم در صحیفه قاصریه، به صورت اقتباس غیرمستقیم و به منظور تشبیه، تعلیل، توصیف، تأکید صورت می‌پذیرد.

منابع

کتاب‌ها

آبرامز، ا. ا. (۱۳۸۳). فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی. ترجمه: حمید سبزیان، تهران: انتشارات رهنما.

- آیتی، محمدحسین. (۱۳۷۱). بهارستان. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۳۶۷). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. مصحح: محمد مهدی ناصح / محمد جعفر یاحقی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- پادشاه، محمد. (۱۳۵۵). *آندراج، فرهنگ جامع فارسی*. زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: سروش.
- جانتی، لوییس. (۱۳۸۱). *شناخت سینما*. ترجمه ایرج کریمی، تهران: روزگار نو.
- خوارزمی، موفق بن احمد. (۱۳۷۳). *المناقب*. قم: چاپ مالک محمودی.
- دانش پژوه، محمد تقی. (۱۳۴۸). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. تهران: دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۶۵). *لغت نامه*. تهران: مؤسسه لغت نامه دهخدا.
- راشد محصل، محمدرضا. (۱۳۸۹). *نام شناخت توصیفی منظومه‌های دینی فارسی*. مشهد: شرکت به نشر آستان قدس رضوی.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۳۸۰). *الاتقان فی علوم القرآن*. مترجم: مهدی حائری قزوینی، تصحیح: محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- شمس‌العلمای گرگانی، محمدحسین. (۱۳۷۷). *ابدع البدیع*. تبریز: احرار.
- صادقیان، محمد علی. (۱۳۸۷). *زیور سخن در بدیع فارسی*. یزد: دانشگاه یزد.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴). *المیزان*. ترجمه: سید محمد باقر موسوی همدانی، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- غیاث‌الدین رامپوری، محمد. (۱۳۶۳). *غیاث اللغات*. تهران: امیرکبیر.
- قاصر کرمانی. (بدون تاریخ). *صحیفه قاصریه*. شماره ۸۲۳ کتابخانه و مرکز اسناد مجلس.
- (بدون تاریخ). *صحیفه قاصریه*. شماره ۲۹۰۲ و ۱۱۷۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- کاشفی سبزواری، میرزا حسین. (۱۳۶۹). *بدایع الافکار فی صنایع الاشعار*. تهران: مرکز.
- لوتاه، یاکوب. (۱۳۸۸). *مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و سینما*. ترجمه: امید نیک فرجام. تهران: مینوی خرد.
- محبتی، مهدی. (۱۳۸۰). *بدیع نو*. تهران: سخن.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۳۸۱). *بحار الانوار*. تهران: امیرکبیر.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). *مجموعه آثار*. تهران: انتشارات صدرا.
- معین، محمد. (۱۳۶۴). *فرهنگ فارسی*. تهران: امیرکبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۶۶). *تفسیر نمونه*. قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپخانه مدرسه الامام امیرالمؤمنین.
- منزوی، احمد. (۱۳۴۸). *فهرست نسخه‌های خطی*. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۱). *فنون بلاغات و صناعات ادبی*. تهران: نشر هما.
- نفیسی، علی اکبر. (۱۳۴۳). *فرهنگ ناظم الاطباء*. تهران: انتشارات خیام.
- مقالات**
- تقوی، لیلان. (۱۳۹۵). «پرده‌خوانی گونه خاصی از نقالی مذهبی». *رشد آموزش و پرورش*، ش ۴۵، صص ۲۵-۲۰.
- حیدری، مرتضی. (۱۳۹۶). «بررسی انواع اقتباس‌های قرآنی در دیوان اشعار حافظ و ابوالعتاهیه». *نشریه مطالعات قرآنی*، شماره ۳۰، صص ۲۴۷-۲۲۷.

خاوری، سیدخسر. (۱۳۸۳). «از واژه به مفهوم: اقتباس یا ترجمه ادبی». پژوهش زبان‌های خارجی، شماره ۱۸، صص ۹۶-۸۳.

رادمرد، عبدالله و همکاران. (۱۳۹۲). «منظومه‌های حماسی عاشورایی مقامات حسینی منشی بمرودی و نسخه‌های خطی آن». مجله پیام بهارستان، ۲(۲۰)، صص ۳۸-۱۱.

زرنگ و همکاران. (۱۳۹۸). «ذکر حسین در حماسه‌های دینی با نگاهی به حمله حیدری راجی کرمانی». مجله زیبایی‌شناسی ادبی دانشگاه آزاد اراک. (۴۲) ۱۰، صص ۱۸۲-۱۵۵.

صباغی، علی. (۱۳۹۴). «نقد و بررسی اقتباس از قرآن با نگاه بلاغی». پژوهش‌های ادبی قرآنی، ۳(۳)، دوره ۳، صص ۶۲-۴۸.

عالی محمودی، امیدوار؛ نوریان، سید مهدی و فشارکی، محمد. (۱۳۹۶). «بررسی تلمیح و اقتباس مضامین قرآنی و احادیث نبوی در مثنوی نهدیه امیر خسرو دهلوی». مجله فنون ادبی، ۹(۲)، صص ۵۲-۳۳.

گله‌داران، لیلی؛ پورزرین، رضا. (۱۳۹۸). «نقش‌نقال و نقش‌نقاش: کنش و هم‌کنش عناصر اجرایی، تصویری و ساخت فضای چند ساحتی در پردخوانی میدانی». نگره، ش ۵۰، صص ۱۰۷-۹۱.

محمودی، مریم. (۱۳۸۹). «اقتباس و تضمین آیات قرآن در تاریخ جهانگشای جوینی و مطالعات قرآنی فدک». فصلنامه دین پژوهی و کتابشناسی قرآنی، ۱(۲)، صص ۱۳۸-۱۲۹.